

A szöveg megjelenési helye és paraméterei: Marosán Bence Péter: „Kollektív tudattalan, kollektív traumák: egy fenomenológiai megközelítés kísérlete”. In *Nagyerdei Almanach*, 2024, 14. évfolyam, 28. szám. **Kérem, ennek megfelelően idézze!**

Kollektív tudattalan, kollektív traumák: egy fenomenológiai megközelítés kísérlete¹

Marosán Bence Péter

Budapesti Gazdasági Egyetem, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem

Marosan.Bencepeter@uni-bge.hu

Absztrakt

A kortárs Husserl-kutatásban konszenzuális felfogásnak számít, hogy Husserlnek igenis volt mondanivalója a tudattalan kérdéséről fenomenológiai tekintetben, sőt, mi több, a tudattalanról alkotott husserli felfogás számos ponton értelmesen és termékenyen összehasonlítható a pszichoanalízis és konkrétan Sigmund Freud tudattalan-fogalmával. A Husserl-szakirodalomban mára már az is közhelynek számít, hogy az 1920-as évektől kezdve Husserl munkásságában egyre nagyobb szerep jutott az *interszubsztivitás* és a *történetiség* problémáinak. Ezeken az alapokon szeretnénk megmutatni, hogy Husserlnél nem csupán a tudattalan, hanem egyenesen a kollektív tudattalan koncepciójának körvonalai is megtalálhatóak, sőt, ezzel összefüggésben, a husserli filozófia vonatkozó megjegyzései alapján a kollektív traumák fenomenológiai elmélete is megfogalmazható, szigorúan husserli alapokon. A tanulmány első felében a tudattalan és a traumák freudi, majd jungi fogalmaival fogunk foglalkozni, és ezen előzetes vizsgálódások alapján fogunk neki a tanulmány második felében a vonatkozó fogalmak azonosításának a husserli filozófiájában, illetve a husserli filozófia alapján történő fenomenológiai továbbgondolásának.

Kulcsszavak: Husserl, Freud, Jung, kollektív tudattalan, kollektív traumák, fenomenológiai tudattalan

¹ A szerző a Budapesti Gazdasági Egyetem tanára.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj BO/00143/23/2 számú projektjének, valamint az NKFIH 138745. számú pályázatának támogatásával készült.

Abstract

It is a consensual view in contemporary Husserl scholarship that Husserl did have something to say about the unconscious in phenomenological terms, and, moreover, that Husserl's conception of the unconscious is in many respects meaningfully and fruitfully comparable to the concept of the unconscious in psychoanalysis and, more specifically, to Sigmund Freud's concept of the unconscious. It is now also a commonplace in the Husserl literature that from the 1920s onwards, the problems of intersubjectivity and historicity played an increasingly important role in Husserl's work. On this basis, we would like to show that in Husserl we can find not only the outlines of the concept of the unconscious, but also the outlines of the concept of the collective unconscious, and, in this context, on the basis of the relevant remarks in Husserl's philosophy, we can even formulate a phenomenological theory of collective trauma, on a strictly Husserlian basis. In the first half of the paper, we will deal with the Freudian and then Jungian concepts of the unconscious and trauma, and on the basis of these preliminary explorations, we will begin in the second half of our study to identify the relevant concepts in Husserlian philosophy and to develop a phenomenological account of them on the foundations of Husserl's own insights.

Keywords: Husserl, Freud, Jung, collective unconscious, collective traumas, phenomenological unconscious

I. Bevezetés

A kortárs Husserl-kutatásban már konszenzuálisan elfogadott álláspontnak számít, hogy Husserlnek igenis volt mondanivalója a tudattalan témájáról, mégpedig kifejezetten fenomenológiai értelemben.² Azzal együtt, hogy ezt a mondanivalót az értelmezők leginkább az *individuális tudattalan* témájához kapcsolják, és ezzel összefüggésben többnyire és főként Freud pozíciójával vetik össze, illetve arra való tekintettel értelmezik, és azzal kapcsolják össze. Teszik ezt annak ellenére, hogy amikor Husserlnél megjelent a tudattalan egy igazán árnyalt, kiértelmezett és elmélyített felfogása, mégpedig az 1920-as évek genetikus fenomenológiai kutatásai

² A tudattalan fenomenológiai problémájának, illetve közelebbről a husserli és freudi tudattalan-fogalom összehasonlításának immáron könyvtárnyi irodalmat szenteltek. Nincs módunk kiemelni valamennyit, csupán néhány, jellegzetes darabra, szövegre szeretnénk hivatkozni. Jelenleg már klasszikus és irányadó monográfiának, áttekintésnek számít Nicolas Smith műve (2010). Egy újabb, szintén átfogó monográfia Jagna Brudzińska munkája (2019), valamint Maria Gyemant munkája (2021). Magyar nyelven átfogóbb, monografikus igényű munkák: Torma Anita (2018) és Részeg Imola (2023) doktori disszertációja.

Ezeket kívül rengeteg cikkel, tanulmánnyal, előadással, könyvfejezettel van dolgunk. Többek között: Zahavi, 1999, pp. 206-210; Welsh, 2002; Bernet, 2003; Tengelyi, 2007, pp. 25-29; Brudzińska, 2006; Ullmann, 2010, pp. 213-244, 273-298; 2012; 2017; Sajó, 2014, pp. 67-77; Toronyai, 2014; Marosán, 2020; 2021; Szummer, 2023a, Wun, 2024a. Tematikus munkák, tanulmánygyűjtemények: Lohmar és Brudzińska (2010), magyar nyelven az *Imágó Budapest* c. folyóirat 2012/2-es és 2012/3-as számai („Pszichoanalízis és modern fenomenológia”).

során, akkor már Husserlnél egyre inkább alapvető meggyőződésnek számított, hogy az egyes szubjektum a maga konkrét valójában mindig egy tágabb interszubjektív kontextus és közösség része, hogy tehát az egyéni tudat, ha konkrét módon fogjuk fel, mindig alapvetően interszubjektív. Ennek a belátásnak pedig legalábbis elviekben tükröződnie kell a tudattalan fenomenológiai felfogásában, és – ha közelebbről megnézzük – azt találjuk, hogy ténylegesen tükröződött is, mégpedig mindenekelőtt az *ösztönökről* és a *szedimentációról* alkotott husserli elképzelésekben.

A jelen tanulmányban több lépésben kísérek meg eljutni Husserl, és általában a fenomenológiai tudattalan témájához; mégpedig a tudattalanra vonatkozó legkorábbi kifejtett, szisztematikus, naturalisztikus-naturalizáló, önértelmezésük szerint természettudományos orientációjú elméleteken keresztül, konkrétan pedig Freud és Jung teóriáin keresztül.³ Azt próbálom megmutatni, hogy a tudattalan, és specifikusan a trauma, traumatizáció freudi és jungi koncepciói kiválóan hasznosíthatók, feldolgozhatók a husserli fenomenológia keretei között, és a husserli fenomenológia messzemenően alkalmas arra, hogy ezekkel az alapvetően naturalista elméletekkel kölcsönösen produktív párbeszédet létesítsen, valamint arra, hogy ezen elméletek eredményeit, alapvető belátásait nem-naturalista módon újraértelmezze és újra felvesse.

Ami az itt közreadott tanulmány alapfogalmai közül az elsőt, a *tudattalan* fogalmát illeti, Freudhoz a szélesebb közvélemény inkább az individuális – vagy személyes – tudattalan modelljét kapcsolja, szembeállítva azt a jungi kollektív tudattalan elképzelésével, annak ellenére, hogy a tudattalan szociokulturális és interszubjektív dimenziója Freudnál gyakorlatilag a pszichoanalízis kezdeteitől fogva explicit formába öntve megtalálható; tehát praktikusán már az 1899-ben megjelentett *Álomfejtés* c. műben,⁴ és azt követően is végig a freudi életműben. Jung kétségtelenül elmélyítette, szisztematizálta ezt a fogalmat, és egész érett kori munkásságát gyakorlatilag e fogalom köré építette fel, valamint a freudi koncepcióhoz képest alapvető hangsúlyokat és mozzanatokot változtatott meg benne, *de magát, ezt az elképzelést nem Jung találta föl*.

A másodikként említendő alapfogalom, a *trauma* kapcsán a következőket tartjuk szükségesnek itt megjegyezni.⁵ A trauma fogalma Freudnál mindig is központi szerepet játszott, Jungnál pedig erőteljesen hangsúlyos szerepet töltött be, Husserlnél azonban egy egészen

³ Ehhez: Marosán, 2021.

⁴ Freud, 1985.

⁵ A trauma fogalmával kapcsolatban ld.: Szummer, 1995; 2005; 2008; 2014; 2016; 2019; 2021; 2023a; 2023b. Ld. még pl.: Pintér, 2014.

marginális fogalomról van szó, maga a kifejezés – amennyire én tudom – elő sem fordul nála.⁶ A jelen tanulmány fő gondolata azonban pontosan az, hogy husserli alapokon egész kiválóan értelmezhető a trauma, sőt, a kollektív trauma fogalma, és hogy az ilyen, husserli szellemben nyújtott fenomenológiai analízis értékes és gyümölcsöző hozzájárulást nyújthat a kortárs pszichoanalitikus kutatásokhoz és törekvésekhez. Úgy vélem, a husserli fenomenológia szemszögéből a pszichológiai, pszichoanalitikus értelemben vett traumákat a világkonstitúcióval összekapcsolódó önkonstitúció alapvető zavaraként kell felfognunk. Értelmezésem szerint a kései Husserl filozófiája felől közelítve a traumát olyan radikálisan abnormalis vagy anomáliás eseményként – esetleg eseménysorozatként vagy hosszabb időszakként – kell értelmeznünk, amely az ön- és világkonstitúció normalizációs⁷ struktúrájában lényegi törést, illetve töréseket okoz.

A lélektan, illetve a pszichoanalízis értelmezési horizontján a trauma a legtágabban értett lelki sérülés vagy seb, *egy normális reakció egy radikálisan abnormalis eseményre*, amely lehet veszteség, gyász, az individuumot alapjaiban megrázó esemény, súlyos kontrollvesztés, valamilyen baleset, vagy amikor a szubjektum bizonyos fajta erőszak, bántalmazás áldozatává válik. Adott esetben az is traumatizálhatja a szubjektumot, amikor maga követ el erőszakot, drasztikus normaszegést.⁸ A traumának, ismereteim szerint, nem létezik teljesen egységes, konszenzuálisan elfogadott definíciója, hanem inkább egy ernyőfogalom, amely többé-kevésbé összekapcsolódó jelenségek körét öleli fel, amelyek valamilyen módon mind, *az adott individuum vagy közösség hosszútávú életét fundamentális módon befolyásoló lelki sérülés motívuma köré csoportosulnak*.

Írásunkban arra teszünk kísérletet, hogy az ily módon értett traumát a husserli fenomenológia szemszögéből közelítsük meg, mégpedig a kollektív létezés szintjén is.

II. Freud. Elfojtott egyéni és közösségi traumák

Freudnál az egyént konstituáló legalapvetőbb princípium a vágyakozás. A neurózisok és a traumák is ebben a koordinátarendszerben nyerik el tulajdonképpeni értelmüket, vagyis

⁶ A trauma fogalmáról specifikusan fenomenológiai nézőpontból ld. pl.: Larrabee, 1995; Depraz, 2018; Horváth, 2021; 2022a; 2022b; 2023; Wun, 2024b.

⁷ A normalizáció husserli fogalmával kapcsolatban ld.: Részeg, 2021.

⁸ Pl. Freud szerint Mózes úgy nőtte ki magát a zsidó nép emlékeztetőtörténetében egy mítikus, központi szereplővé, hogy a történeti Mózeszt a zsidók megölték, és ez az esemény traumatizálta a gyilkosság elkövetőit, majd a következő generációkat, úgy, hogy Mózeszt, mintegy kompenzációképpen, egy egyetemes, mitológiai alakká formálták a megfelelő vallási elbeszélésekben. Ld. erről később. Freud, 1946.

jelennek meg egyáltalán neurózisokként és traumákként, mint a vágyteljesítésben jelentkező alapvető zavarok.⁹

A vágyak Freudnál egy komplex biológiai ösztön- és erőrendszerhez kötődnek, illetve ebből erednek.¹⁰ Nála már magának a sajátosan emberi tudattalannak a kialakulása is a közösségi léthez kapcsolódik, ahhoz tehát, hogy emberi társadalomban élünk, amely felbomlana, ha mindenki zavartalan utat engedne pillanatnyi ösztönkésztetéseinek és vágyainak. Ezeket kordában kell tartani, normalizálni kell ahhoz, hogy normális emberi, társadalmi lét lehetővé váljon. A tudattalan specifikusan emberi formája pontosan ennek a normalizációs folyamatnak a keretei között bontakozik ki; individuális, adott esetben kollektív ösztönkésztetések, valamint a társadalmi együttélés szükségszerű normáinak összeütközéseiben. Bizonyos késztetéseket, konkrétan ezen normák jegyében, *el kell fojtanunk* ahhoz, hogy többé-kevésbé konfliktusmentesen egymás mellett tudjunk létezni. Ennek az elfojtásnak a során a társadalmi együttélést és a társas térben saját szociokulturális önképünket veszélyeztető vágyakat, ösztönkésztetéseket a lélek tudattalan tartományába száműzzük.

A felettes én, mely Freud szerint *de facto* a cenzúrát gyakorolja, és az antiszociális, illetve az ennek a szociokulturális térben kialakított önképével szemben destruktív késztetések lelkitartalmait a tudattalanba szorítja le, maga is egy szociokulturális képződmény, a szülők, illetve a tágabb közösség által közvetített, egységes rendszerbe forrott, interiorizált, és tudattalanul működő normák rendszere. A felettes én egy *par excellence* interszubjektív funkció, melynek a célja is interszubjektív vonatkozású: képessé tenni a szubjektumot arra, hogy normális társas életet tudjon élni. Ennek megfelelően a tudattalannak a felettes én cenzúrája révén kialakuló tartománya egy kifejezetten sötét helyként tűnik fel a freudi értelmezésben.

Ezek a bizonyos tekintetben meglehetősen sötét tartalmak folyamatosan ott dörömbölnek a tudatosság kapujában. A felettes én játssza a börtönőr szerepét. A maguk nyers mivoltában nem kerülnek a tudatos én szeme elé, pont azért, mert ez a nyers megjelenés is már destruktív tud lenni a tudatos énnel és annak önképével kapcsolatban. A szimbólumok, amelyekkel az elfojtott lelki tartalmak kifejezésre jutnak álmainkban, már maguk is kulturális képződmények, akárcsak az éber élet elszólásai.

A tudattalan tartományába azonban nem csak az ösztönéből eredő antiszociális vágyak és késztetések vannak visszaszorítva. Hanem azoknak a külső behatásoknak, élményeknek az emlékei is, amelyek az én számára *túl fájdalmasnak bizonyulnak ahhoz, hogy azokkal normális*

⁹ Ehhez: Szummer, 2014.

¹⁰ Freud, 2011. Ld. még: Tengelyi, 2007, p.26.

módon együtt tudjon élni.¹¹ Másképpen, mint az előző esetben – a szociális környezettel szemben destruktív saját készítmények esetében –, de az elfojtás, adott esetben az átalakítás, itt is a tudatos szubjektum tudattalan önvédelmi mechanizmusaként szolgál. Amikor azonban az akár külső, akár belső eredetű traumatikus eseményekhez nem kapcsolódik kellő feldolgozási folyamat, akkor azok konstans zavarokhoz vezetnek a tudatos szubjektum lelki életében.¹²

Hangsúlyoznunk kell ezen a helyen, hogy ebben az összefüggésben felbukkannak Freudnál olyan fogalmak, amelyek „felfedezését” a szélesebb közönség Junghoz köti: mint a kollektív tudattalan és a kollektív traumák fogalmai. Ezek a fogalmakat azonban nem Jung fedezi fel úgymond, „csupán” ő állítja a középpontba, ő fejt ki ezeket igazán árnyalt, részletgazdag, tartalmas és rendszeres módon.¹³ Freudnál azonban, értelmezésem szerint, a felettes én cenzúrája és működése maga is egyfajta kollektív tudattalant fejez ki,¹⁴ amennyiben a tudati cenzúra esetében egy bensővé tett, kollektív, társadalmi normarendszer implicit, de rendkívül hatékony működéséről van szó. A vallással kapcsolatos fejtegetéseiben, mindenekelőtt az 1913-as *Totem és tabu* c. művében¹⁵ pedig Freud, olvasatom szerint, direkt és explicit módon tárgyalja a tudattalan interszubjektív, kollektív és kulturális aspektusát, vonatkozásait.

Ezzel szoros összefüggésben, Freud úgy gondolja, nem csak egyének, hanem egész közösségek is traumatizálódhatnak. Ezt a gondolatot leginkább a vallásra vonatkozó vizsgálódásaiban tárgyalja, tehát olyan szövegekben, mint a *Totem és tabu*, a *Mózes és az egyistenhit*, valamint az *Egy illúzió jövője* c. írásokban.¹⁶ Freud lényegében véve magát a vallást értelmezi úgy, mint traumatikus közösségi tapasztalatok kifejeződési formáját, illetve traumatikus tapasztalatokra irányuló közösségi feldolgozási kísérletet. A *Mózes és az*

¹¹ Szummer Csaba nem régiben elhangzott előadásában a következőképp definiálta a traumát: „traumatikusak azok az élmények, melyek túlterhelik narratív kapacitásunkat”. Ugyanebben az előadásában Szummer utalt a „mikrotraumák” fogalmára, és azon véleményének adott hangot, hogy bizonyos szempontból minden szigorú értelemben vett tapasztalat hordoz bizonyos traumatikus, traumatizáló vonásokat, éppen csak – a tapasztalatfolyam egészét tekintve – mikroszkopikus szinten. Ez utóbbi vonatkozásban akár Gadamer tapasztalat-fogalmára is utalhatunk, aki szerint: „Minden tapasztalat, amely megérdemli ezt a nevet, valaminő elvárást keresztesz”. (Gadamer, 1984, p.250). Szummer Csaba előadása: „Husserl és Freud időfogalma”. Elhangzott: „Személyes azonosság, narrativitás, emlékezet”. Az ELTE BTK Filozófia Intézet tanévnnyitó konferenciája. 2023. október 20.

¹² Több szerző is (többek között: Horváth, 2022a, Szummer, 2023a; 2023b) felhívja a figyelmet a retroaktivitás, az „utólagosság” („Nachträglichkeit”) fontosságára Freud trauma-fogalmával kapcsolatban, illetve a trauma jelenségével általában. Eszerint a trauma bizonyos esetekben igazából jövőbeli tapasztalatok fényében, egy utólagos értelemképződés révén nyeri el a trauma értelmét, mutatkozik meg igazi traumatikus voltában, és fejt ki valóban traumatizáló hatását. Mint pl. Freud Farkasember-elemzésében. (Freud, 1998; ehhez ld. még: Sajó 2014, pp.73-75). (A Farkasember-elemzésben, Freud nézete szerint, az a fejlemény, hogy egy egészen fiatal, mindössze másfél éves gyermek – Szergej Pankejev – tanúja volt szülei szeretkezésének, később traumatizáló hatást gyakorolt a páciens életére és személyiségére).

¹³ Maga az a terminus, hogy „kollektív tudattalan”, Jungnál első ízben az 1916-os „A tudattalan struktúrája” c. szövegben jelenik meg. (Vö.: Jung, 2011). Ehhez: Marosán, 2021.

¹⁴ Felfogásom szerint már az *Álomfejtésben* (Freud, 1985).

¹⁵ Freud, 1990.

¹⁶ Freud, 1945; 1946; 1990.

egyistenhit c. könyv például a zsidó vallásnak azt a gesztusát, hogy Mózeset egészen rendkívüli pozícióba emeli a zsidó nép emlékezettörténetében arra a mélyen elfojtott – Freud által feltételezett – aktusra vezeti vissza, hogy Freud szerint az eredeti történeti Mózes elkövetői megölték magát Mózeset, és ennek a közösségi, kollektív traumának, valamint annak a lényegi módnak, ahogyan ez a trauma a zsidó nép kollektív tudattalanjában nemzedékről nemzedékre öröklődött, azután alapvető szerepe volt a zsidó vallás formálódása szempontjából.¹⁷

Freud úgy gondolja, hogy hasonló traumatikus események – Freud visszatérő példája az „apagyilkosság” motívuma – alakították a többi vallást is, oly módon, hogy az adott nép kollektív tudattalanjából hatottak vissza a traumatikus tapasztalatok, kollektív neurózisok, a tudatos kifejeződési módokra. Mindegyik vallás egy-egy sajátos megküzdési módot testesített meg, ahogyan a népek megpróbálták feldolgozni, enyhíteni, végső soron *szublimálni* saját kollektív neurózisait, traumáikat. Azonban a kollektív tudattalan és a kollektív traumák elméletét valóban részletesen, átgondoltan és szisztematikusan Freud tanítványa, Jung fogja kidolgozni. Ő lesz az, aki ezeket a fogalmakat életművének középpontjába fogja helyezni.

III. Jung. Kollektív tudattalan és kollektív traumák

Noha, mint láttuk, már Freudnál is megjelenik a bizonyos szempontból kollektívként értendő tudattalan, Jung volt az, aki érett korszakától kezdve a teljes munkásságát annak szentelte, hogy kidolgozza a kollektív tudattalan koncepcióját. Freudhoz képest a legszembevetőbb különbség, hogy Jungnál a tudattalan – bár Freudhoz hasonlóan szintén az ösztönkésztetésekből való eredet gondolatára hagyatkozott¹⁸ – távolról sem volt annyira sötét és brutális jelenség, mint mesterénél, Freudnál. Freudnak meglehetősen sötét és komor antropológiája volt, Jungé ezzel szemben sokkal optimistább, ami egyebek mellett a *vallásról* alkotott felfogásuk közti különbségben is megnyilvánult. Freudnál a vallás kényszerneurózis, az önccsalás terméke, és végső soron *illúzió*.¹⁹ Jungnál a vallás jóval pozitívabb színben és episztémikus tartalommal tűnik fel. Értelmezése szerint a vallást felfoghatjuk egy közösség szimbolikus tartalmak rendszerében megvalósuló pozitív önértelmezésének és önértésének is.

Jungnak a freudnál sokkal pozitívabb, mondhatni derűsebb és optimistább színezetű antropológiája a tudattalanról alkotott koncepciójában is lecsapódott. Ha közelebbről megnézzük, azt találjuk, hogy Jung szerint a tudattalan nem döntően olyan képzetekkel van tele, hogy magunkévá tegyünk mindenkit, aki csak tetszik nekünk, és legyilkoljunk mindenkit,

¹⁷ Pl. Freud, 1946, pp.125-126. Ld. még ehhez: Assman, 2003, pp.207-236.

¹⁸ Vö. Jung, 1993.

¹⁹ Freud, 1945.

aki bármilyen szinten is ellenérzéseket kelt bennünk – vagyis nem pusztán a szexuális ösztönök és az agresszió vezérelte képzetekkel. Jungnál ugyan, Freuddal összhangban, jelen vannak a tudattalanban a szexualitás és az agresszió ösztönei szülte képzetek, lelki tartalmak, viszont ezek – Freudtól eltérően – nem dominálták a tudattalant szinte elsöprő mértékben.

A pszichoanalízis jungi koncepciójában, a tudattalan formálódásának a leírásában, a hangsúly az elfojtott ösztönképzetekről, illetve a cenzúrázott lelki tartalmakról, a társadalmi, kulturális térre helyeződik át; konkrétan pedig az egyik nemzedékről a másikra hagyományozódó, a feledés mélyebb rétegeibe lesüllyedő kulturális tartalmakra és képződményekre.²⁰ Az egyéni és kollektív tudattalant egyaránt konstituáló archetípusok²¹ Jungnál, az ösztönkésztetésükhöz való kötöttségük ellenére, lényegileg a kulturális praxisban és életben alakulnak ki, szilárdulnak meg, és fejlődnek tovább.²² Az individuális tudattalant, annak személyes aspektusát felépítő öt alapvető jungi archetípus – az Önmaga, a Persona, az Árnyék, az Animus (a lélek maszkulin aspektusa) és az Anima (a lélek feminin aspektusa) – mind a közösségi, kulturális gyakorlatban nyer konkrét tartalmat, és kapja meg azt a specifikus formáját, amelyben az egyes individuum lelkében, annak központi szerkezeti vonásaiként, sajátlagosan megjelenik és működik.

Ahogy korábban említettük, Jungnál a tudattalant tehát nem elsöprő mértékben a szexualitás és az agresszió ösztöneiből eredő, elfojtott képzetek dominálják. Akkor pedig mik népesítik be. Mindenekelőtt pontosan azok az archetípusok, amelyekről az előző bekezdésben beszéltünk. Ezeket az archetípusokat Jung szerint szimbólumok, kulturális kódok és összefüggések hordozzák és továbbítják. A tudattalant, mely Jungnál mindenekelőtt és elsősorban kollektív tudattalan (az individuális tudattalan csak ennek része), pontosan ilyen szimbólumok, kódok, kulturális tartalmak és összefüggések népesítik be, melyek a felszín alatt meghúzódva befolyásolják, időnként vezetik magatartásunkat, attitűdjeinket és preferenciáinkat. Az imént megnevezett, minden emberi személyiség alapstruktúráját alkotó *öt*, egymással szervesen összefüggő struktúra-rendszer felépítő archetípuson túl Jung szerint számtalan másik – potenciálisan végtelen számú – másik archetípus is létezik. Jung szerint ezek az archetípusok társas szerepek és helyzetek összesűrűsödései, vagyis lényegüknél fogva interszubjektív, praktikus és kollektív jellegűek.²³

²⁰ Vö. pl. Jung, 1993; 2011.

²¹ Ld. alább.

²² Ehhez: Horváth, 2021.

²³ Ilyen archetípusok többek között a következők: a Gyermeke, a Hős, a Mártír, a Nagy Anya (ehhez: Neumann, 2005), a Bölcs Öregember, a Bölcs Öregasszony, a Bajbajutott Hölgy („Demoiselle en détresse”), a Csaló avagy a Róka, az Ördög avagy a Sátán, a Madárijesztő (a Védelmező, valaki, aki nem engedi, hogy munkád gyümölcsét elvegyék tőled), a Mentor avagy a Tanítómester, a Harcos stb.

Azzal szerves összefüggésben, hogy Jung a tudattalant mindenekelőtt kollektív tudattalanként fogta fel, és a tudattalannak nála a történeti, közösségi és interszubjektív dimenziója került előtérbe, a kollektív traumák is sokkal nagyobb figyelmet kaptak nála, mint Freudnál, és ezt a fogalmat – a kollektív trauma fogalmát – sokkal árnyaltabban, részletesebben, rendszeresebben vizsgálta, és az élet sokkal több területére kiterjedő módon írta le, mint tette azt előtte Freud. Hangsúlyos motívumként van jelen nevezetesen Jungnál a nemzedék között hagyományozódó traumák gondolata, valamint az egész közösséget érő, érinti traumák jelensége.²⁴ Vannak sebek és sérelmek, melyek egy családon belül szülőről gyermeke, nagyszülőkről unokákra öröklődnek, és vannak olyan kollektív események, amelyek képesek egy egész népet közösségi szinten traumatizálni. Egy ilyen traumatizált közösség tagjai azután generációkra, adott esetben emberöltők hosszú sorára képesek elfojtásba, tagadásba menekülni, olyan sérelmek miatt, melyeket felmenőiknek, őseiknek okoztak, vagy éppen ellenkezőleg, amiket felmenőik követtek el.²⁵

Jung szerint a kollektív traumákat szintén kulturális szimbólumok, kódok tárolják és közvetítik. Ezekhez a szimbólumokhoz, kódokhoz narratív kapcsolódnak; implicit vagy explicit formában a vonatkozó szimbólumok narratívákat „hoznak mozgásba”. Ez a helyzet például olyan kollektív tragédiák esetében, mint például a Holokauszt. Olyan esetekről beszélhetünk, mint amikor Holokauszt-túlélő családok második, harmadik, sőt, akár negyedik generációinak egyes tagjait bizonyos olyan szimbólumok traumatizálják, töltik el szorongással, amelyek valamikor a Holokauszthoz kötődtek. Tehát pl. van arra példa, hogy Holokauszt-túlélők esetében az unokát, esetleg dédunokát szorongás tölti el, amikor a „gáz” szót hallja, vagy a „gázra” utaló képpel, szimbólummal találkozik.²⁶

Jungianus, pszichoanalitikus szempontból azt kell mondani, hogy az egyén esetében kellő akarat, bátorság, nyitottság és elszántság mellett mindig ott a terápia, illetve a gyógyulás lehetősége; megfelelő szakember és kellőképp nyitott páciens esetében mindig van út és mód az örökölt kollektív traumák kezelésére és feldolgozására. A kollektív módon traumatizált népekkel, nagyobb közösségekkel kapcsolatban, az egész nemzeteket átjáró történelmi tragédiák és sérelmek vonatkozásában a helyzet némileg problematikusabbnak tűnik. Ezek az

²⁴ A kollektív és transzgenerációs traumákról jungi szempontból: pl. Feldmann, 2022, Minulescu, 2016. Magyarul: pl. Virág, 1994a; 1994b; 1996; 1999.

²⁵ Vannak nemzetek, melyeknek sok tagja, vagy éppenséggel hivatalos törvényhozása egyszerűen tagadja például az adott nép tagjai által egykor elkövetett népirtásokat.

Gondoljunk pl. a jelenlegi török jogi helyzetre, mely a törökök által az örmények ellen 1915 és 1917 között elkövetett népirtást, mely 600,000 és 800,000 közötti áldozatot követelt (ennyi örményt gyilkoltak meg a török hatóságok, illetve a török katonaság, valamint az őket segítő török civilek), és amelynek felemlítését a jelenlegi török törvénykezés, mint „a török állam megsértését” bünteti.

²⁶ Virág, 1994a; 1994b; 1996; 1999.

esetek – az egész népeket megmérgező traumák, tragédiák – ugyanis óhatatlanul felvetik a kérdést, van-e mód arra, és ha igen miként, hogy a kollektív módon traumatizált közösségeket, mint egészeket kezeljünk, és valamiképpen terapeutikus folyamatnak vessünk alá?²⁷

IV. Husserl. Individuális és kollektív traumák mint az ön- és világkonstitúció alapvető zavarai

A husserli filozófia szemszögéből mind Freud, mind Jung elmélete, ahogy fenomenológián kívüli pszichoanalízis általában, alapvetően naturalista teóriáknak tekintendők. Ezeknek a pszichológiai, pszichoanalitikus elméleteknek és törekvéseknek az eredményeit azonban, nézetem szerint, el lehet helyezni a husserli gondolkör, azon belül is a transzcendentális és a genetikus fenomenológia koordinátarendszerében. Úgy vélem, hogy ez az újraértelmezés, és az ilyen – fenomenológiai – típusú alkalmazások kísérlete a kortárs pszichológia és pszichoanalízis számára is megnyithat új, gyümölcsöző kutatási irányokat.

Mint arra már a Bevezetésben is utaltunk, Husserlnél a tudattalan fogalma hangsúlyosan jelen volt, és különösen a kései munkásságában jelentős szerepet töltött be. Érdemben ezt a fogalmat leginkább az 1920-as évektől kezdve kezdte el kidolgozni, tehát azzal összefüggésben, ahogy az úgynevezett *genetikus fenomenológia* koncepcióját²⁸ elkezdte kialakítani, szisztematizálni és elmélyíteni. A genetikus fenomenológiában a tudattalan úgy jelent meg, mint a feledés tartományába lesüllyedt, Husserl szóhasználatával „szedimentálódott” képzetek tartománya,²⁹ illetve mint a tudatosulás küszöbét el nem érő ingerek, protenciók terrénuma.³⁰ Husserl véleménye szerint ezek a tudattalanná vált, vagy soha nem is tudatosuló tartalmak nem pusztán halott matériaként hevernek a tudatosság felszíne alatt, a szubjektivitás mélyrétegeiben, *hanem éppen ellenkezőleg*: ezek a tartalmak kapcsolatba lépnek egymással ezekben a mélységi dimenziókban, tényleges folyamatok részeként vannak jelen, és a tudatosság felszíne alól aktuálisan is befolyásolják a tudatos folyamatokat.

²⁷ Egy 2022-es előadásában Thomas Fuchs legalábbis felveti ezt a problémát – nevezetesen a nagyobb közösségeket, adott esetben egész népeket mételezhet meg a kollektíve átélt gyűlölet, és előadásának legalábbis a horizontján szintén ott lebegett a kérdés: mit lehet az ilyen közösségekkel kezdeni? Mi lehet a terápia útja ott, ahol egy komplett közösség a traumatizált alany? Fuchs: „On the phenomenology of hatred”. Elhangzott: “The Emotions: Phenomenology, Psychopathology, and Psychotherapy”. Szervezők: Dr. Thomas Fuchs, Dr. Christian Tewes, Dr. Hannes Gustav, Ute-Anna Wittenberg. Heidelberg, Németország, Universität Heidelberg. 2022. szeptember 22-24.

²⁸ A fenomenológiának a keletkezés apriori törvényeivel foglalkozó ága. A genetikus fenomenológia husserli koncepciójához ld. pl.: Ullmann, 2010, Marosán, 2020.

²⁹ Husserl, 1966.

³⁰ Husserl, 1966; 2001; 2014, pp. 1-81.

Egy további lényeges elem ebben a vonatkozásban, hogy Husserlnél különösen az 1930-as években a középpontba került a történelem problémája³¹ – ami, tegyük hozzá rögtön, már korábban, a húszas években is egy erősen hangsúlyos téma volt nála.³² Magát a tradíciót Husserl úgy határozza meg, hogy „szedimentálódott történelem”. A történelemről, közismert módon, azt mondja, hogy az „eleve nem más, mint az eredeti értelemképződés és értelemleülepedés párhuzamosságának és összefonódásának élő mozgása”.³³ Ez a folyamat Husserlnél eleve az interszubjektív térben játszódik le. Ahogy jeleztük: a genetikus fenomenológiában maga a szubjektum is lényegileg interszubjektív lényként tűnik fel.³⁴ Husserl úgy fogalmazza ezt meg, hogy *maga az ego lényegileg interszubjektív lényként konstituálja önmagát*,³⁵ tehát csak egy közösség részeként, tagjaként jelenhet meg mint konkrét, a világban létező lény. Ennek azonban súlyos következménye van Husserl tudattalan-felfogására nézve: *az nevezetesen, hogy a tudattalannak már magánál Husserlnél is erőteljesen interszubjektív vonásokkal és vonatkozásokkal kell rendelkeznie*.³⁶ Annál is inkább, mivel a kései Husserlnél, magánál is szó esik közösségi emlékezetéről és felejtéséről. Ami már direkt módon is a tudattalan tartományára utal, mégpedig a kollektív szinten.

Amennyiben a trauma fogalmát a husserli filozófia kontextusában szeretnénk elhelyezni és fenomenológiai irányultságú értelmezésnek alávetni, akkor egy következő lépésben *az ön- és világkonstitúció* husserli elméletéhez kell fordulnunk. Husserl szerint a szubjektivitás és interszubjektivitás, tehát az egók és az egók által alkotott közösségek működésének lényegéhez tartozik, hogy önmagukat és az őket körülvevő jelenségeket *értelemmel látják el*. Az értelemadás apriori szükségszerű törvényeit és mechanizmusait Husserl a „konstitúció” kifejezéssel jelöli.³⁷ Husserl szerint, minden esetlegessége ellenére, vannak bizonyos szükségszerű vonásai annak, ahogy az ego, illetve egók közössége megjelenik a maga (a maguk) számára, és ahogyan a világ megjelenik az ego és közössége számára: Husserl erre a folyamatra, illetve jellegzetességre utal *az önkonstitúció és a világkonstitúció* terminusaival. Husserl szerint az ego szükségszerűen testi, interszubjektív, történeti, kulturális lényként konstituálja önmagát, illetve az egók közössége, a *transzcendentális interszubjektivitás*

³¹ Vö. pl. Husserl, 1992; 1998.

³² Pl. a Kaizo-cikkekben. (Husserl, 1988, pp. 3-124). Az *Első filozófiáról* (1923/24) tartott előadásjegyzeteiben pedig a történelmet „az abszolút lét nagy faktumának” nevezi. (Husserl, 1959, p.506).

³³ Husserl, 1998/II, p. 62. (Egyedi András fordítása).

³⁴ Ehhez pl.: Lee, 1993, Steinbock, 1995.

³⁵ Ehhez pl.: Marosán, 2024.

³⁶ Ehhez: Husserl, 2008, pp. 547, 575.

³⁷ Vö. pl. Sokolowski, 1970; 2000, pp.92-93; Moran, 2002, pp. 164-168; Zahavi, 2002, pp.72-77. Magyarul pl.: Olay és Ullmann, 2011, pp. 31-33; Zuh, 2015, pp. 93-103, 146-151.

formájában,³⁸ lényegileg és szükségképpen egy ilyen testi,³⁹ interszubjektív, történeti és kulturális közösségként fogja fel, illetőleg jeleníti meg magát.⁴⁰ Ebben az összefüggésben az itt elmondottak talán legfontosabb folyománya az, hogy az ego, mivel magát lényegileg testi és világi lényként fogja fel, önmagát egyszersmind *sérülékeny személyként* kell, hogy konstituálja.⁴¹ Az ego sérülékeny pusztán testiségénél fogva, de érzelmi, kulturális síkon számos sérülés, bántalom érheti. Ilyen ártalmas, tág értelemben véve traumatikus behatásokról a közösségi, interszubjektív önkonstitúció szintjén is beszélhetünk.

Abban az interpretációs folyamatban, hogy elhelyezzük a trauma fogalmát Husserlnél, és azt Husserl alapján újraértelmezzük, egy további alapvető fogalom az *ösztönintencionalitás* vagy *ösztönös intencionalitás* husserli fogalma.⁴² Az idős Husserl nagy gondot fordít rá, hogy az ösztön naturalizáló, naturalista fogalmával szemben kialakítsa annak transzcendentális fenomenológiai fogalmát,⁴³ amely gyakorlatilag passzív, teleologikus irányultságú intencionális törekvéseket jelöl, bizonyos passzív módokat, ahogyan az ego önmaga és környezete konstitúciójára törekszik.⁴⁴ Ebben a kontextusban jelenik meg alapvető ösztönként Husserlnél az önfenntartás ösztöne, melyet szintén transzcendentális fenomenológiai módon, az ön- és világkonstitúció fogalmaira tekintettel próbál meg értelmezni. Az ego arra törekszik, hogy fenntartsa testi lényként való önkonstitúcióját, és elhárítsa azokat a veszélyeket, amelyek testi lényként való önkonstitúciója folytonosságát veszélyeztetik. Az egónak azonban nem csak testi léte van, emberként valamilyen közösség tagja, és *kulturális identitással* is bír. Husserlnél jelen van az *önfenntartás kulturális szinten értelmezett fogalma*, az ego arra is törekszik, hogy kulturális önazonosságát megőrizze.⁴⁵ A husserli fenomenológia szemszögéből pedig az egy lehetőség, hogy az alsóbb és felsőbb szintű ösztönös önkonstitúciós törekvések (pusztán vitális ösztönök, és magasabb rendű, interszubjektív, intellektuális ösztönök) összeütközésbe kerülnek egymással, hogy tehát konfliktus lép fel az önkonstitúció különböző szintjei között.

A trauma fogalmát a husserli filozófia horizontján az teszi speciálisan hozzáférhetővé, hogy ahol valami az önfenntartásra irányuló ösztönös intencionalitással ellentétbe kerül, ott az ego, illetve a közösség szintjén fenomenológiailag is azonosíthatóvá válik *egy védekezési*

³⁸ Ehhez: Zahavi, 1996.

³⁹ Husserlnél: 2008, p.181. „A »mi« rendelkezik a maga kollektív testiségével”. „Das Wir hat seine kollektive Leiblichkeit”.

⁴⁰ Az önkonstitúció husserli elméletéhez ld. még: Held, 1966.

⁴¹ Ld. Husserl, 1973, pp.510, 601.

⁴² Mindenekelőtt: Lee, 1993. Magyarul pl.: Ullmann, 2010, pp.255-275. Marosán, 2020, pp.220-259. Husserlnél pl.: 2006; 2014, pp.83-136.

⁴³ Ullmann, 2010.

⁴⁴ Marosán, 2021.

⁴⁵ Ehhez: Marosán, 2020, pp.253-259.

mechanizmus. Vagyis az ego, illetőleg a közösség próbálja elhárítani a létét vagy ígylétét (egy meghatározott életmódot) fenyegető elemeket, fejleményeket, és így az önfenntartásból *ellentendenciák* következnek, melyek a fenyegetések elhárítására, az ego, illetve a közösség megóvására irányulnak. Egyéni és kollektív tapasztalatok, emlékek is lehetnek *túl fájdalmasak ahhoz, hogy hosszú távon zavartalanul együtt lehessen élni velük*; más szóval, lehetnek *traumatikusak*. Az ego, illetőleg a közösség szintjén ilyenkor – egyfajta védekezési mechanizmusként – az önfenntartásból eredő ellentendenciák az ilyen tapasztalatok emlékeit a tudattalan tartományába nyomják, és amennyire csak lehet, ott is tartják, hogy ily módon próbálják védelmezni az ego vagy a közösség valamennyire normális életét, tehát önkonstitúciójának viszonylagos folytonosságát. Más szóval, a husserli fenomenológia kontextusán belül is beszélhetünk a pszichoanalízis értelmében vett *elfojtásról*.

Azonban a tudattalan tartalmak, ahogy korábban mondtuk, „nem pusztán halott matériaként hevernek a tudatosság felszíne alatt”. Kapcsolatba lépnek egymással a tudatosság foka alatt, befolyásolják egymást és folytonosan befolyásolják a felszínt. A fel nem dolgozott, elfojtott traumatikus tapasztalatok, ily módon, nem engedik, hogy „csak úgy” együtt éljünk velük. A husserli fenomenológia keretei között tehát *a trauma olyan konstans konstitúciós zavarként válik értelmezhetővé, mely az egyént vagy a közösséget érintő káros behatásokból ered*, amelyeket az egyén vagy a közösség *feldolgozás helyett egyszerűen elfojtott*. Az ilyen értelemben vett trauma a tudattalan mélyéről folyamatosan *kisiklatja* az ön- és világkonstitúció normális menetét, ahol ezt a normalitást a szabad, racionális, morálisan felelős és boldog egyéni és közösségi létezésre irányuló konstitúciós tendencia terminusaiban értelmezzük.⁴⁶ A trauma ilyen fenomenológiai fogalma egy olyan fenomenológiai pszichoanalízis felé mutat tovább, amelyre a fenomenológiai tradíció későbbi szerzőinél, korszakaiban is találunk kísérletet,⁴⁷ melyek azonban többé-kevésbé eltávolodtak Husserltől.

Egy ilyen, husserliánus szellemiségű fenomenológiai pszichoanalízis nívója a később kidolgozott, fenomenológiai tájékozódású, vagy éppen a naturalisztikus pszichoanalitikus elméletekhez képest pont abban rejlene, hogy Husserlből kiindulva próbálja újragondolni a trauma értelmét, és a husserli fenomenológia alapján kísérrelne meg terapeutikus utakat kiépíteni a traumák kezelésére.

⁴⁶ Legalábbis Husserl így értette az ön- és világkonstitúció normális menetét. Ehhez: Marosán, 2024.

⁴⁷ Pl. Sartre-nél az egzisztenciális pszichoanalízis (Sartre, 2006, pp.654-674), vagy más szerzőknél a (Ludwig Binswanger, Medard Boss) Dasein-analízis.

V. Konklúzió

A jelen tanulmányban Freudból és Jungból kiindulva szeretnénk volna értelmezni az egyéni és kollektív traumák legfontosabb jellemzőit. A tanulmány egyik alapvető tézise az volt, hogy a végső soron naturalista, naturalizáló pszichoanalitikus elméletek és azok eredményei a fenomenológia, mégpedig, közelebbről, a husserli fenomenológia síkján újraértelmezhetőek, döntően antinaturalista módon, és a naturalista orientációjú, illetve a maguknak alapvetően fenomenológiai irányultságot, illetve megalapozást tulajdonító elméletek között termékeny párbeszéd létesíthető. A traumák a fenomenológia, és speciálisan a husserli fenomenológia keretei között az *értelmekeződés terminusaiban válnak értelmezhetővé*, úgy jelennek meg, mint az értelmekeződés konstans, alapvető zavarai.⁴⁸ A husserli filozófia felől érkező pszichoanalitikusnak is ily módon kellene tekintenie a traumákra, és ahhoz kell utakat találnia, hogy hogyan küszöbölhetők fel, hogyan állíthatók helyre az értelmekeződés zavarai.

A jelen írás további, specifikusabb célja volt, hogy a Husserl-kutatáson belül egy, véleményem szerint némileg elhanyagolt vonalat erősítsen: nevezetesen a trauma, és közelebbről a kollektív trauma értelmezését a husserli filozófia horizontján. Megpróbáltam megmutatni, hogy annak ellenére, hogy maga ez a fogalom némileg talán marginálisnak mondható a husserli életműben, Husserl más gondolatai alapján nem csupán értelmesen tematizálható Husserl saját gondolatkeretén belül, hanem egyenesen az alapvető husserli megfontolások szükségszerű implikációjának mutatkozik. Más szavakkal, arra próbáltam rámutatni, hogy a tudattalanra vonatkozó, valamint az ön- és világkonstitúcióval kapcsolatos husserli megállapítások lényegi és mondhatni kikerülhetetlen módon vezetnek el bennünket annak szükségességéhez, hogy megfogalmazzuk a traumák, és sajátosan a kollektív traumák husserliánus elméletét.

Bibliográfia

- Assman, Jan (2003). *Mózes, az egyiptomi*. Ford. Gulyás András. Budapest: Osiris.
- Bernet, Rudolf (2003). Unconscious consciousness in Husserl and Freud. In: Donn Welton (szerk.). *The New Husserl. A Critical Reader* (pp. 199-219). Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 2003: 199–219. (Fordították: Christopher Jupp and Paul Crowe). Magyarul: Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál. Ford.: Ullmann Tamás. In *Imágó Budapest*, 3 (2012): 3–24.

⁴⁸ Magyar kontextusban erre találunk példákat olyan szerzőknél, mint pl. Pintér (2014), Ullmann (2017), Torma (2018), Horváth (2022b), Részeg (2023), Szummer (2023a), és még sokan mások.

- Brudzińska, Jagna (2006). Die phänomenologische Erfahrung und die Frage nach dem Unbewussten. Überlegungen im Anschluss an Husserl und Freud. In: Dirk Fonfara és Dieter Lohmar (szerk.). *Interdisziplinäre Perspektiven der Phänomenologie. Neue Felder der Kooperation: Cognitive Science, Neurowissenschaften, Psychologie, Soziologie, Politikwissenschaft und Religionswissenschaft* (pp. 54-71). Dordrecht: Springer.
- Brudzińska, Jagna (2019). *Bi-Valenz der Erfahrung. Assoziation, Imaginäres und Trieb in der Genesis der Subjektivität bei Husserl und Freud*. New York: Springer.
- Brudzińska, Jagna és Lohmar, Dieter (szerk.). (2010). *Founding Psychoanalysis Phenomenologically. Phenomenological Theory of Subjectivity and the Psychoanalytic Experience*. New York: Springer.
- Depraz, Natalie: Trauma and Phenomenology. *Eidos. A Journal of Philosophy of Culture*, 2 (4): 53-74.
- Feldman, Brian (2021). After the catastrophe: working with the intergenerational transmission of collective trauma in Jungian analysis. *The Journal of Analytical Psychology*. <https://doi.org/10.1111/1468-5922.12752>
- Freud, Sigmund (1945). *Egy illúzió jövője*. Ford. Schönberger István. Budapest: Bibliotheca.
- Freud, Sigmund (1946). *Mózes és az egyistenhit*. Ford. F. Ozorai Gizella. Budapest: Bibliotheca.
- Freud, Sigmund (1985). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon.
- Freud, Sigmund (1990). *Totem és tabu*. Ford. Pártos Zoltán. Budapest: Göncöl.
- Freud Sigmund (1998). *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II*. Ford. Bart István, Berényi Gábor és Schulz Katalin. Budapest: Filum.
- Freud, Sigmund (2011). *Az ősválami és az én*. Ford. Hollós István és Dukes Géza. Budapest: Belső egészség.
- Fuchs, Thomas (2022). On the phenomenology of hatred. Előadásszöveg. Elhangzott: "The Emotions: Phenomenology, Psychopathology, and Psychotherapy". Szervezők: Dr. Thomas Fuchs, Dr. Christian Tewes, Dr. Hannes Gustav, Ute-Anna Wittenberg. Helyszín: Heidelberg, Németország, Universität Heidelberg. 2022. szeptember 22-24.
- Gadamer, Hans-Georg (1984). *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Sándor. Budapest: Gondolat.
- Gyemant, Maria (2021). *Husserl et Freud, Un Heritage Commun*. Paris: Classiques Garnier.
- Held, Klaus (1966). *Lebendige Gegenwart. Die Frage nach der Seinsweise des transzendenten Ich bei Edmund Husserl, entwickelt am Leitfaden der Zeitproblematik*. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.

- Horváth Lajos (2021). Bevillanó emlékek fenomenológiája: A poszttraumatikus stressz zavar fenomenológiai interpretációi. *Psychologia Hungaria Hungarica Caroliensis*, 9(2), 22–39.
- Horváth Lajos (2022a). Visszaható trauma és a retroaktivitás fenomenológiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 66(4), 118–139.
- Horváth Lajos (2022b). Retroaktív trauma és a retroaktivitás fenomenológiája. *ELPIS Filozófiatudományi Folyóirat*, 25(1–2), 25–39.
- Horváth, Lajos (2023). Traumatic retroactivity: The phenomenological significance of Freud's retroactive trauma. *Philosophical Psychology*.
<https://doi.org/10.1080/09515089.2023.2174844>
- Husserl, Edmund (1959). *Erste Philosophie (1923/4). Zweiter Teil: Theorie der phänomenologischen Reduktion*. Szerk. Rudolf Boehm. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1966). *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten, 1918-1926*. Szerk. Margot Fleischer. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff, 1966.
- Husserl, Edmund (1973). *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Dritter Teil. 1929-35*. Szerk. Iso Kern. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Husserl, Edmund (1992). *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Ergänzungsband. Texte aus dem Nachlass 1934-1937*. Szerk. Reinhold N. Smid. The Hague, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund (1998). *Az európai tudományok válsága és a transzcendentális fenomenológia I-II*. Ford. Berényi Gábor, Egyedi András, Mezei Balázs, Ullmann Tamás. Budapest: Atlantisz.
- Husserl, Edmund (2001). *Die 'Bernauer Manuskripte' über das Zeitbewußtsein (1917/18)*. Szerk. Rudolf Bernet és Dieter Lohmar. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Husserl, Edmund (2006). *Späte Texte über Zeitkonstitution (1929-1934). Die C-Manuskripte*. Szerk. Dieter Lohmar. New York: Springer
- Husserl, Edmund (2008). *Die Lebenswelt. Auslegungen der vorgegebenen Welt und ihrer Konstitution. Texte aus dem Nachlass (1916-1937)*. Szerk.: Rochus Sowa. New York: Springer.
- Husserl, Edmund (2014). *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik (Texte aus dem Nachlass 1908 – 1937)*. Szerk. Rochus Sowa és Thomas Vongehr. New York: Springer.

- Imágó Budapest (2012). *Pszichoanalízis és modern fenomenológia*. Az Imágó Budapest 2012/2. és 2012/3. tematikus számai.
- Jung, Carl Gustav (1993). *Bevezetés a tudattalan pszichológiájába*. Ford. Nagy Péter. Budapest: Európa.
- Jung, Carl Gustav (2011). *Az archetípusok és a kollektív tudattalan*. Ford. Turóczi Attila. Budapest: Scolar.
- Larrabee, Mary Jeanne (1995). The Time of Trauma: Husserl's Phenomenology and Post-Traumatic Stress Disorder. *Human Studies*, 18(4): 351-366.
- Lee, Nam-In (1993). *Edmund Husserls Phänomenologie der Instinkte*. Dordrecht, Netherlands: Kluwer Academic Publishers.
- Marosán Bence Péter (2020). *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Budapest: L'Harmattan.
- Marosán Bence Péter (2021). Az individuális és a kollektív tudattalan fenomenológiájáról Freud, Jung és Husserl nyomán. *Magyar Filozófiai Szemle*, 64(1): 65–87.
- Marosán Bence Péter (2024). Közösségi döntések és közösségi identitás. Egy fenomenológiai megközelítés kísérlete Husserl, Heidegger, Ricoeur és Tengelyi nyomán. *Korunk. Filozófiai és kulturális folyóirat*.
- Minulescu, Mihaela (2016). Approaching Trans-generational Trauma in Analytical Psychotherapy. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 217: 1112 – 1117.
- Moran, Dermot (2002). *Introduction to Phenomenology*. London és New York: Routledge.
- Neumann, Erich (2005). *A Nagy Anya – A Magna Mater archetípusa a jungi pszichológiában*. Budapest: Ursus Libris.
- Olay Csaba és Ullmann Tamás (2011). *Kontinentális filozófia a XX. században*. Budapest: L'Harmattan.
- Pintér Judit Nóra (2014). *A nem múltó jelen: trauma és nosztalgia*. Budapest: L'Harmattan.
- Részeg Imola (2021). The Normality of the Consciousness and the Normality of the Body. Husserl's View on Normality. *Studia Universitatis Babes-Bolyai – Philosophia*, 66(1):179-188.
- Részeg Imola (2023). *Tudattalan, test, trauma. A tudattalan fenomenológiai problémája a mentális zavarok tükrében*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Filozófia Intézet.
- Sartre, Jean-Paul (2006). *A Léte és a Semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'Harmattan.
- Sajó Sándor (2014). *Majdnem minden. A megtört totalitás dialektikája*. Budapest: L'Harmattan.
- Smith, Nicolas (2010). *Towards a Phenomenology of Repression – A Husserlian Reply to the Freudian Challenge*. Stockholm: Stockholm University.

- Sokolowski, Robert (1970). *The Formation of Husserl's Concept of Constitution*. The Hague, Netherlands: Martinus Nijhoff.
- Sokolowski, Robert (2000). *Introduction to Phenomenology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Steinbock, Anthony (1995). *Home and Beyond. Generative Phenomenology after Husserl*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Szumner Csaba (1995). A csábítási elmélet viszontagságai: a valóság változó státusai a pszichoanalízisben. In *Replika*, 19-20: 43-53.
- Szumner Csaba (2005). Abúzus-pánik az USA-ban. *Beszélő*, 10(1): 32-38.
- Szumner Csaba (2008). Freud, Ferenczi és a trauma-elmélet reneszánsza. In: Erős Ferenc, Lénárd Kata és Bókay Antal (szerk.). *Typus Budapestiensis: Tanulmányok a pszichoanalízis Budapesti Iskolájának történetéről és háttéréről* (pp. 281-304). Budapest: Thalassa Alapítvány.
- Szumner Csaba (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza: Esszék a pszichoanalitikus antropológiáról és narrációról*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan.
- Szumner Csaba (2016): A csábítási elmélettől a tudattalan hermeneutikájáig – a pszichoanalízis születése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 60(1): 31-50.
- Szumner Csaba (2019). Emlékezeti torzítások és narratív igazság a pszichoanalízisben. *Magyar Filozófiai Szemle*, 63 (3): 81-94.
- Szumner Csaba (2021). Trauma és emlékezés. *Pannonhalmi Szemle*, 29(1): 50-61.
- Szumner Csaba (2023a). *Spontán értelemképződés módosult tudatállapotokban: trauma, álom és pszichedelikus élmény*. Budapest: L'Harmattan.
- Szumner Csaba (2023b). Husserl és Freud időfogalma. Kéziratban. Előadásszöveg. Elhangzott: „Személyes azonosság, narrativitás, emlékezet”. Az ELTE BTK Filozófia Intézet tanévnyitó konferenciája. 2023. október 20.
- Tengelyi László (2007). *Tapasztalat és kifejezés*. Budapest: Atlantisz.
- Torma Anita (2018). *A tudattalan problémája a husserli fenomenológiában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Filozófia Intézet.
- Toronyai Gábor (2014). A tudattalan husserli megközelítése és husserliánus értelmezései. Előadásszöveg. Elhangzott: *Életvilág-konferencia – a Magyar Fenomenológiai Egyesület és az ELTE BTK Filozófia Intézet éves tematikus konferenciája*. (2014. március 21., péntek). ELTE BTK Filozófia Intézet. Kéziratban.

- Ullmann Tamás (2010). *A láthatatlan forma. Sematizmus és intencionalitás*. Budapest, L'Harmattan.
- Ullmann Tamás (2012). *Az értelem dimenziói*. Budapest: Könyvpont—L'Harmattan.
- Ullmann Tamás (2017). Hogyan működik a tudattalan? *Working Papers in Philosophy*, 2017/2.
Hyperlink:
http://www.fi.btk.mta.hu/images/2017_02_ullmann_tamas_hogyan_mukodik_a_tudattalan.pdf (Utolsó letöltés dátuma: 2018. 11. 09.)
- Virág Teréz (1994a). Kollektív Trauma – Egyéni Öngyógyítás. *Múlt és Jövő*, 5:2 (1994): 66-71.
- Virág Teréz (1994b). Kút és Műhely: A Holocaust-szindróma megjelenése a pszichoterápiás gyakorlatban. *Thalassa*, 5(1–2). 129–138.
- Virág Teréz (1996). *Emlékezés egy szederfára*. Szerkesztette: László Klári. Gerlóczy Sára rajzaival. Budapest: Animula Egyesület – KÚT Pszichoterápiás Rendelő.
- Virág Teréz (1999). Soá és ösbizalom. In: Hamp Gábor, Horányi Özséb és Rábai László (szerk.). *Magyar megfontolások a soáról (pp. 281–284)*. Budapest – Pannonhalma: Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság.
- Welsh, Talia (2002). The Retentional and the Repressed: Does Freud's Concept of the Unconscious Threaten Husserlian Phenomenology? *Human Studies*, 25(2): 165-183.
- Wun, Chung-yan (2024a). The Unconscious as Sedimentation: Threefold Manifestations of the Unconscious in Consciousness. *Husserl Studies*. Megjelenés alatt.
- Wun, Chung-yan (2024b). The “Fragmentation” of Emotions and the Fragmentation of Narrative Identity in Borderline Personality Disorder. *Frontiers in Psychology*. Megjelenés alatt.
- Zahavi, Dan (1996). *Husserl und die transzendente Intersubjektivität. Eine Antwort auf die sprachpragmatische Kritik*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Zahavi, Dan (1999). *Self-Awareness and Alterity: a Phenomenological Investigation*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Zahavi, Dan (2003). *Husserl's Phenomenology*. Stanford: Stanford University Press.
- Zuh Deodáth (2015). *Edmund Husserl ismeretfilozófiája*. Budapest: L'Harmattan.